

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/8/142-149>

Sədaqət Həsənova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Filologiya elmləri doktoru, professor

<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>

sedagethesenova@gmail.com

Azərbaycan poetik dilində yaşayan köhnəlməmiş sözlər

Xülasə

Məqalədə çağdaş Azərbaycan dilində köhnələn milli sözlərdən danışılır. Bu sözlər uzun yüzilliklər boyu Azərbaycan xalqının gündəlik həyatında istifadə olunan və onun duyğularını, düşüncələrini ifadə edən leksik-qrammatik vahidlər kimi təhlilə cəlb edilir. Bu sözlərin Azərbaycanın tarixində və mədəniyyətində mühüm yer tutmuş ənənələrin, adətlərin, təbiət hadisələrinin və sosial münasibətlərin təsiri altında yaranması qeyd edilir və hər bir milli sözün özündə xalqın estetik dəyərlərini əks etdirməsi göstərilir. Məqalədə qeyd olunur ki, milli sözlər yalnız dilin gözəlliyini və zənginliyini artırmaqla kifayətlənmir, onlar həm də cəmiyyətin sosial və mədəni həyatı ilə sıx bağlıdır. Köhnəlməmiş sözlər, bəzən birbaşa anlamını itirərək yalnız tarixdə və ya müəyyən bir dövrün ədəbi nümunələrində qorunub saxlanır. Belə sözlər dilin zənginliyini, keçmiş mədəniyyəti və xalqın inkişaf yolunu əks etdirir. Bundan başqa, köhnəlməmiş sözlər dilin tarixi barədə məlumat verir. Köhnəlməmiş sözlər, əvvəlki kimi istifadə olunmadığı və ya artıq funksiyasını itirdiyi üçün dilin müasir leksikasında yer almasa da, dilin inkişafını izah edən tarixi sənədlər, ədəbiyyat və mədəniyyət üçün qiymətli bir mənbədir. Hər hansı bir əşyanın və ya hadisənin adı dəyişərsə, onları ifadə edən sözlər də dəyişir və beləliklə də, həmin sözlərin əvvəlki forması köhnəlir və çağdaş leksikadan çıxır. Bu sözlər, Azərbaycan xalqının kimliyini qorumaqda, milli mənlilik şüurunun yüksəlməsində önəmli rol oynamışdır. Həmçinin bu sözlər xalqın tarixində yaşanan faciələr, zəfərlər və gündəlik həyatla bağlı əhəmiyyətli məlumatlar mənbəyidir. Belə sözlərin araşdırılması maraqlı linqvistik faktların üzə çıxmasına səbəb olur. Bu baxımdan, köhnəlməmiş sözləri tədqiq etmək əhəmiyyətlidir. Əslində, poetik dilin köhnəlməmiş sözlərə ehtiyacı vardır. Bu ehtiyac zaman-zaman dəyişsə də, bütün tarixi dövrlərdə müşahidə olunur. Bu sözlər, təkcə bir dilin və dövrün ifadə forması deyil, həm də insanın daxili aləmini, yaşadığı dünyaya aid düşüncələrini, hisslərini və təcrübələrini çatdıran qiymətli vasitələrdir. Belə sözlər müasir dildə işlənməsə də, poetik dildə yaşayan sözlər milli və mədəni

mirasdır və onların yaşaması ədəbi dilin canlı olduğunu və milli leksik-qrammatik vahidlərin unudulmadığını göstərir. Poetik dil örnəkləri göstərir ki, köhnələn sözlər dilin aktiv leksikasını tərk etsə də, yox olmur.

Açar sözlər: dil, söz, ifadə, poeziya, leksik vahid

Sadagat Hasanova

Nakhchivan State University

Doctor of philological sciences, professor

<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>

sedagathesenova@gmail.com

Obsolete words living in the Azerbaijan poetical language

Abstract

The article discusses the obsolete national words in the modern Azerbaijani language. These words are analyzed as lexical-grammatical units that have been used in the daily life of the Azerbaijani people for many centuries and express their feelings and thoughts. It is noted that these words were formed under the influence of traditions, customs, natural phenomena and social relations that have taken an important place in the history and culture of Azerbaijan, and it is shown that each national word reflects the aesthetic values of the people. The article notes that national words are not only satisfied with increasing the beauty and richness of the language, they are also closely related to the social and cultural life of society. Obsolete words, sometimes losing their direct meaning, are preserved only in history or in literary examples of a certain period. Such words reflect the richness of the language, past culture and the path of development of the people. In addition, obsolete words provide information about the history of the language. Although obsolete words are not included in the modern lexicon of the language because they are not used as before or have lost their function, they are a valuable source for historical documents, literature and culture that explain the development of the language. If the name of any object or event changes, the words that express them also change, and thus the previous form of those words becomes obsolete and disappears from the modern lexicon. These words have played an important role in preserving the identity of the Azerbaijani people and in raising the consciousness of national identity. These words are also a source of important information about the tragedies, victories and everyday life experienced in the history of the people. The study of such words leads to the emergence of interesting linguistic facts. In this

regard, it is important to study obsolete words. In fact, poetic language needs obsolete words. Although this need changes from time to time, it is observed in all historical periods. These words are not only a form of expression of language and era, but also valuable tools that convey the inner world of a person, his thoughts, feelings and experiences about the world in which he lives. Although such words are not used in modern language, the words that live in poetic language are a national and cultural heritage, and their preservation testifies to the fact that the literary language is alive and that national lexical and grammatical units have not been forgotten. Examples of poetic language show that even if obsolete words leave the active lexicon of a language, they do not disappear.

Key words: *language, word, expression, poetry, lexical unit.*

Giriş

Dil, insanların ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafını əks etdirir. Onun inkişafı, zamanla dəyişən cəmiyyətin tələbləri və yeni anlayışların yaranması nəticəsində ya çağdaş leksikadan çıxan, ya istifadədən düşən, ya da anlamını itirən sözlər çox zaman poetik dildə yaşamını davam etdirir. Bu, dilin dinamik bir quruluş olduğunu və zamanla təkcə yeni sözlərin yaranmadığını, eyni zamanda, bəzilərinin dilin lüğət tərkibindən çıxaraq istifadə olunmadığını göstərir. Belə sözlər dilin tarixini, cəmiyyətin sosial və mədəni həyatını əks etdirən vacib faktlar kimi diqqətə layiqdir. Dildən çıxan və ya çıxmaqda olan sözlərin araşdırılmasının əhəmiyyəti çoxdur. Belə sözlər dilin inkişafını, tarixi və mədəni yaddaşını əks etdirir. Bununla da onlar bir millətin tarixini öyrənməyə imkan verir. Bir tərəfdən də, bu sözlər dilin təbiətini, cəmiyyətin həyat tərzini və müxtəlif münasibətləri ifadə edən vacib dil faktlarıdır. Deməli, unudulmuş sözlər dilin keçmişini və inkişafını araşdırmaq üçün qiymətli məlumat mənbəyidir. Sözlərin zamanla lüğətdən çıxması dilin canlı və dəyişkən olduğunu göstərir. Bu cür sözlər, dilin təbiəti və dil ailələri arasındakı əlaqələrin araşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Təəssüf ki, Azərbaycan dilindən çıxan sözlərin çoxu milli leksik-qrammatik vahidlərdir. Lakin təqdirəlayiq haldır ki, bu sözlər tamamilə dilimizi tərk etməyib, ədəbi dilin digər üslublarında işlək olmasa da, bədii üslubda yazılan əsərlərin dilində yaşayır. Belə sözlərdən biri “ulus” sözüdür:

Köhnə Şamaxının seyrin eylədim,
Əl dəyməmiş təzə bağlar qalıbdı.
Elə köçüb gedib **ulusu**, eli,
İşlənməmiş ağ otaqlar qalıbdı (Pirsultanlı, 2011, s. 142).

Gündəlik danışığda və ədəbi dilin bir sıra üslublarında bu leksik-qrammatik vahidlə qarşılaşırıq. Lakin bədii üslubda “el”, “oba”, “yurd”, “kənd” anlayışlarına mənlik olan bu sözün işlənmə məqamları az deyil. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, c. IV, s. 403).

Gözəl, səndə nə qaydadı,
Gedəni yoldan eylərsən.
Salarsan eşqin oduna,
Ulusdan, eldən eylərsən (Pirsultanlı, 2011, s.189).

Folklor örnəklərində, xüsusilə də dastanlarımızın dilində “ulus” sözü ilə tez-tez qarşılaşmaq mümkündür.

Poetik dildə diqqəti çəkən leksik vahidlərdən biri də milli mənşəli “tavar” sözüdür:

Ovçu olan bəslər alıcı quşu,
Sərraflar tanıyar qiymətli daşı,
Bir oğul atadan artırsa işi,
El içində ona **tavar** deyərlər (Pirsultanlı, 2011, s.148).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “tavar” sözü bir neçə anlamda işlənmişdir. Onun “çalışqan”, “bacarıqlı”, “zirək” mənaları da verilmişdir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, c. IV, s. 273). Yuxarıdakı örnəkdə “tavar” sözü həmin mənada işlənmişdir. Milli mənşəli olsa da, dilimizi tərk etmişdir. Sözün hazırda işlənen sinonim variantlarının çoxunun milli mənşəli olması leksikamızın keyfiyyətini göstərir. Eyni şerin tərkibində “tavar”a həmqafiyə olan “çovar” sözünə rast gəlirik:

Neynirəm bir bağı, barı olmasa,
Alması, heyvası, narı olmasa.
Bir igidin dövlət-varı olmasa,
Yeləksiz ox kimi **çovar** deyərlər (Pirsultanlı, 2011, s. 149).

Burada iki söz diqqətimizi çəkdi: *yelək* və *çovar*. Dialektlərimizdə “yelək” iki mənada (“lələk” və “gödək paltar”) verilib, onların heç biri şerin mətninə uyğun deyil (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 546). Oxun baş hissəsi kimi onun uzağa getməsinə kömək edən “yelək” hazırda həm ədəbi dilimizdə, həm də dialektlərimizdə öz anlamında işlənmir. İzahlı lüğətimizdə bu söz “lələk” mənasında

verilib (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, c. IV, s. 573). Düşünürük ki, bu sözü onun kökü (yel) ilə izah etmək mümkündür. Dilimizdə -aq, -ək leksik şəkilçinin də mövcudluğu sözün anlamına aydınlıq gətirə bilər. Belə ki, ox atlanda havada süzərkən “yelək” onun gedişini sürətləndirir. Fikrimizcə, əşyanın özü (ox) sıradan çıxdığından onunla bağlı “yelək” sözü də dilimizi tərk edib.

Maraqlıdır ki, lüğətlərimizin əksəriyyətində “çovar” sözünə rast gəlmirik. Bildiyimiz mənbələrdəki izahla da razılaşımaq çətinidir. Belə ki, bəzi lüğətçilər “çovar” ı mətdəki mənasına görə ərəb mənşəli “civar” sözü ilə əlaqələndirirlər (Əhmədov, 2001). Yəqin ki, sözlərin zahiri oxşarlığı bu fikrə səbəb olub. Bundan başqa, “civar” sözünün mənaları (yaxın yer, ətraf, divar) ilə də fikrə haqq qazandırmaq mümkündür (Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, 2005, 94). Lakin sözlər arasında fərq (həm sait, həm də samit fərqi) ciddidir. Fikrimizcə, “çovar” sözünü alınma saymaq düzgün deyil. Bəlkə də yeləksiz ox uzağa gedə bilmədiyi üçün ona “çovar” deyirlər. Sözün xalq arasında işlənilib-şəkilçisi müəyyənləşdirmək üçün xalq arasından bir neçə ziyalı ilə əlaqə saxladım. Yalnız bir nəfər – Naxçıvan Muxtar Respublikası, Kəngərli rayonunun Qarabağlar kənd sakini, hazırda təqaüddə olan Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi Süleymanov Fəxr Həbib oğlu aşağıdakıları söylədi: “Bizim kənddə Məhəmməd adlı qaçaq olub. 1936-1937-ci illərdə milis işçiləri ilə atışanda gecə vaxtı güllə ilə vurublar. Rəhmətlik atam həmişə deyirdi ki, Məhəmmədə çovuş güllə (yəni nişan almadan, elə-belə, təsəvvüfən, qəflətən atılan güllə) dəymişdi. Həmin Məhəmmədin qəbri hazırda yaxınlıqdakı Tənənəm kəndindədir. Sözün kökü “çov”dur. El arasında “çovumaq”, “çovuş”, “çovar” sözlərinin varlığı bu fikri təsdiq edir”. Əgər bu fikri qəbul etsək, deməli “çov” isim, -ar isə şəkilçisidir. Sözün etimologiyasının dəqiqləşdirmək üçün Həsən bəy Hadinin lüğətinə müraciət etdik (Hadi, 2010). Orada “çov” deyil, “çav” sözünə rastladım. Sözün mənaları bunlardır: *ün səs, yağlı, düşmən*. Lüğətdə “dəliqanlılara verilən ad” mənasında “çava” sözü də vardır. Lüğətdəki “çevrə”, “dolayı”, “ətraf” mənalarında qeyd edilən “çövər” sözünü daha uyğun hesab edirik. Bu sözü qalın saitli “çovar” sözünün incə saitli “çövər” variantı kimi qəbul etmək mümkün görünür. Bu fikrə dayanaraq təhlil etdiyimiz misranın mənasını asanlıqla belə izah etmək olar: “Yeləksiz ox kimi dolayı gedər, yəni düz getməz”. Araşdırma ilə bağlı axtarışları yenə də yetərli saymırıq. “Çovar” sözünün dərinəndən araşdırılmasını önəmli hesab edirik.

Cəmiyyətin sosial dəyişiklikləri bir sıra sözləri sıxışdıraraq yenilərinin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, sosial strukturlar və həyat tərzində dəyişdikcə, əvvəllər aktuallığını qoruyan sözlər artıq istifadə edilməyə bilər. Bu mənada, nəinki sözlər,

hətta ifadələr də dəyişə bilər. Məsələn, “telefonla əlaqə yaratmaq” ifadəsi artıq “sms göndərmək” kimi yeni ifadəyə çevrilir.

Dil üslubunun dəyişməsi də leksikaya təsir edir. Bəzən müəyyən sözlər sosial və mədəni dəyişikliklər nəticəsində mənasını itirir və ya artıq uyğun olmayan bir üslubda istifadə olunur. Məsələn, “müasir” sözü zamanla bol-bol işlənmiş, hazırda sinonim variantı olan “çağdaş” sözü ilə “rəqabətdə” dir, güman ki, yavaş-yavaş öz yerini ona verərək arxaik plana keçəcək. Alınmaların öz yerlərini millilərə verməsini dildə çox müsbət hadisə kimi dəyərləndiririk.

Məlumdur ki, dil tarixində çoxsaylı sözlər zamanla dilin tərkibindən çıxmış və ya istifadədən düşmüşdür. Onlar içərisində ədəbi dildə unudulan və ya müəyyən dil dəyişiklikləri ilə yeniləri ilə əvəzlənən sözlər var. Məsələn, əvvəllər işıq və ya işıq mənbəyi kimi işlənən “çıraq” sözü daha fəal idi. Sonralar “lampa” sözü bu fəallığı passivləşdirdi. Və ya klassik dildə şərt bağlayıcısı kimi “əgər ki” çox işlənirdi, sonralar yalnız tərkibindəki ilk sözü saxlanmışdır.

Bir zamanlar dilimizin fəal feillərindən olan “varmaq” artıq işləkliyi itirən sözlər sırasındadır. Klassik poeziyamızda, aşiq şerində bu söz bol-bol işlənmişdir:

Bir məclisə **varsan** özünü öymə,
Şeytana bac verib, kimsəyə söymə.
Qüvvətli olsan da yoxsulu döymə,
Demə ki, zorluyam, qolum yaxşıdı (Pirsultanlı, 2011, s.130).

Qüdrətən sən bir məclisə **varanda**,
Yaxşı əyləş, yaxşı otur, yaxşı dur.
Dindirəndə mərifətdən ver xəbər,
Görən desin, bərəkallah, yaxşıdır (Pirsultanlı, 2011, s.155).

Poetik dilimizin milli faktlarından olan bu söz çağdaş dilimizdə artıq müstəqil şəkildə işləkliyi itirib, o, “fərqiə varmaq”, “xəyala varmaq” ifadələrinin tərkib hissəsi kimi özünü göstərir:

Düşünüb deyirəm özüm-özümə,
Sən də bir düşünüb, **xəyala varıb**
Gəzirsənmi məni,
Gəzirəm səni... (Davud)

Poetik dildə diqqəti çəkən milli vahidlərdən biri də ümumtürk leksik vahidlərindən olan “ərən” sözüdür.

Alçaqda, yüksəkdə yatan **ərənlər**,
Yetişin imdada, aldı dərd məni.
Başım alıb hankı yerə gedəyim,
Getdiyim yerlərdə buldu dərd məni (Min beş yüz ilin oğuz şəri
1999, s.175).

“Ərən türk xalq inancında övliya deməkdir. İrən və ya Yirən də deyilir. Ərmiş olaraq da adlandırılır. Özünü Tanrıya və onun yoluna həsr etmiş, fəvqəladə işlər bacaran və Tanrı tərəfindən qorunan (Ərən. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fr%C9%99n>). Azərbaycan dilli mənbələrdə “ərən” “igid”, “qoçaq” mənalarda işlənir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, c. II, s. 124). Söz “ər” (igid) sözünün cəmi sayılır. Tarixən “ər” sözü də igidlik mənasını ifadə etmişdir. Çağdaş poeziyamızda da bu mənə qorunub saxlanır:

Nər oğlu nər, sənirləyəm!
Sənirləyəm, silah tutan,
Külüng tutan, yaba tutan,
Kösöy tutan, nişanlı **ər**, sənirləyəm! (Araz, 2004, s. 132).

Araşdırma göstərir ki, poetik dilimiz qədim milli sözlərimizlə bağlı çox sayda örnəklərlə zəngindir.

Tarix boyu bir çox xarici mədəniyyətlərin və dillərin Azərbaycan dilinə təsiri olsa da, zəngin, qədim və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan bu dildə milli sözlər və ifadələrin qarşısını ala bilməmişdir. Milli sözlərimiz dilimizin əzəmətini, tarixi irsini əks etdirir. Onlar dilimizin özəlliyini qoruyaraq, xalqımızın mədəniyyət və dünyagörüşünü yaşadır.

Dil daim dəyişən, inkişaf edən bir quruluşdur. Lüğət tərkibindən çıxan sözlər bu inkişafın təbii nəticəsidir. Həmçinin dilin lüğətində baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin zamanla dəyişən tələblərinə uyğunlaşır. Bu, dilin yaşama və inkişaf etmə qabiliyyətini göstərir. Tarixi, mədəni və sosial faktorlara bağlı olaraq, dilin keçmişinə aid sözlər zamanla unudulsa və ya dəyişsə də, poetik dilimiz onları yaşadan qiymətli mənbə kimi inkişaf edir. Tarixin müxtəlif dövrlərində istifadə olunmuş, lakin zamanla unudulmuş və ya dəyişilmiş sözlərin yaşam yeri dialektlərimiz və poetik dilimizdir.

Nəticə

Azərbaycan dilindən çıxan milli sözlər, xalqın mədəniyyətinin, ənənələrinin və həyat tərzinin təzahürüdür. Bu sözlər, dilin zənginliyini artırmaqla yanaşı, eyni zamanda, Azərbaycanın tarixi və cəmiyyəti haqqında mühüm məlumatlar verir. Milli sözlər dilin canlandırılması və xalqın kimliyinin qorunması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən, milli sözlərin tədqiqi və istifadəsi haqqında düşünməyə dəyər. Dil vasitəsilə milli kimliyi qorumaq, onu gələcək nəsillərə ötürmək çox vacibdir. Ona görə də Azərbaycan dilindəki milli sözlərin qorunması, inkişafı və tədrisi xüsusi əhəmiyyətə malikdir

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (2007). Bakı, Şərq-Qərb.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I c. (2006). Bakı, Şərq-Qərb.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c. (2006). Bakı, Şərq-Qərb.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c. (2006). Bakı, Şərq-Qərb.
5. Dağların başında ərənlər yaşar... <https://mod.gov.az/az/pre/35129.html>
6. Davud N. Gəzirəm səni. <https://davudnasib.az/yaradiciliq/sherler/14-gezirem-seni-1966-ci-il/>.
7. Əhmədov B. (2001). Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Təfəkkür.
8. Ərəb və fars sözləri lüğəti (1985). Bakı, Yazıcı.
9. Ərən. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fr%C9%99n>
10. Hadi Bəy. (2010) Arın sözlüyü. Təbriz.
11. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti (2005). Bakı, Şərq-Qərb.
12. Məmməd Araz (2004). Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, Lider.
13. Min beş yüz ilin oğuz şeri (1999). Antologiya, I kitab. Bakı, Azərbaycan Nəşriyyatı.
14. Pirsultanlı S.P. (2011). Tikmədaşlı Xəstə Qasımın ədəbi irsinin tədqiqi. Bakı, Azərnəşr.
15. Türk lehçeleri karşılaştırmalı sözlüğü (1992). Ankara, Kültür Bakanlığı

Daxil olma tarixi: 15.08.25

Qəbul tarixi: 07.10.25